

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת תולדת, תשע"ו
מספר 1144

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ברכת "ברוך שפטרני מעונשו של זה" בראי דמותו של ר' אלעזר בן שמעון

איתמר דגן

על התבגרותם ועיסוקיהם השונים של עשו ויעקב נאמר בפרשתנו: **וַיִּגְדְּלוּ הַנְּעָרִים וַיְהִי עֶשָׂו אִישׁ יָדָע צֵיד אִישׁ שֶׁדָּה וַיַּעֲקֹב אִישׁ תָּם יָשֵׁב אֲהָלִים** (בר' כה: כז). רבים התלכטו בשאלה מה תרומתם של פרטים ביוגרפיים אלה להתפתחות העלילה, והוצע על ידם כי הצגת הניגודים באופיים של האחים בתקופת התבגרותם נועדה לשמש הקדמה לעימותים הסוערים שעוד נכוננו להם בעתיד, במכירת הבכורה ונטילת הברכות.¹ לעומת זאת, במדרש בראשית רבה סג, ט (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 692-693) הובאה בעניין זה מסורת משמו של ר' לוי, המבקשת לחשוף התרחשות מן העבר, שאירעה בפרק הזמן שחלף מלידת האחים ועד גדילתם, ועליה אין המקרא מדווח מאום:

ויגדלו הנערים: ר' פינחס בשם ר' לוי: משל להדס ועצבונית שהיו גדילים זה על גבי זה. כיון שהגדילו הפריחו: זה ריחו וזה חוחיו. כך, כל שלוש עשרה שנה הולכים שניהם לבית הספר ובאים מבית הספר, לאחר י"ג שנה זה הולך לבתי מדרשות וזה הולך לבתי עבודה זרה. אמר ר' אלעזר בר' שמעון: צריך אדם להיטפל בבנו י"ג שנה. מיכן ואילך צריך שיאמר: "ברוך שפטרני מענשו שלזה".

הדרשה הנשמעת מפי ר' לוי מבהירה, שהכתוב המייחס לעשו עיסוק במלאכות הציד והשדה, באותה העת שנאמר "ויגדלו הנערים", כוונתו שבזמן זה החל עשו להתנער באופן מוצהר מהתרבות הדתית של בית הוריו, אך נטיותיו השליליות היו טבועות בו עוד משחר ילדותו מבלי שהביאן לכלל מעשה. על מנת להמחיש את הניגוד המפתיע בין אופיים ומעשיהם של עשו ויעקב בילדותם לבין אופיים ומעשיהם בבגרותם, עורך ר' לוי אנלוגיה לשיחי הדס ועצבונית קוצנית שגדלו בסמיכות זה על זה, מבלי שניתן היה להבחין ביניהם עד לעת פריחתם. ר' לוי סבור, אפוא, כי כבר בשעה שנולד היה עשו "עצבונית", אלא שאופיו השלילי נחשף רק במלאות לו שלוש עשרה שנה.

פרשנות זו מייצגת עמדה דטרמיניסטית מובהקת. לפיה, במאבק על עיצוב תכונותיו של הילד בין טבעו הקבוע מראש מכאן ובין סביבתו וחינוכו מכאן, גוברת הנטייה המולדת.² לכן, אף אם הבן רגיל לצאת ולבוא בשערי בית הספר, ייתכן ואין זאת אלא העמדת פנים שסופה להתגלות בעת שיתבגר ויממש את דפוסי ההתנהגות שהוכתבו לו.

אגב לכן, עורך המדרש מביא את מסורתו של ר' אלעזר בן שמעון (= ראב"ש) ולפיה, חובתו של האב "להטפל בבנו",³ היינו לעסוק בחינוכו, נמשכת שלוש עשרה שנה ולאחריה עליו לברך "ברוך שפטרני מענשו שלזה".⁴ בשלב זה עלינו לנסות ולברר מה משמעותה הרעיונית של ברכה זו, שללא ספק היא חריגה בנופן של ברכות ההודאה,⁵ ומה עשוי

* איתמר דגן, גבעת שמואל.

¹ משה ד' קאסוטו, "יעקב", בתוך: אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים 1965, טורים 717-718; שמאי גלנדר, אמנות ורעיון בסיפורת המקראית - היחסים בין אמצעי עיצוב אמנותיים ובין הרעיונות, תל-אביב 1997, עמ' 37.

² הסבר דומה מופיע במסורת אנונימית המופיעה במדרש בראשית רבה סג, ו (מהד' תיאודור-אלבק עמ' 682), המסבירה את "התרוצצות" (= תנועתיות) התאומים ברחמה של רבקה (בר' כה: כב) כביטוי למאבק דתי שפרץ ביניהם עוד בהיותם עוברים.

³ לפרק הזמן של "י"ג שנה" קשר אסוציאטיבי הן למספר שנות לימודם המשותף של יעקב ועשו בבית הספר, כפי שעולה ממסורתו של ר' לוי בחלקו הראשון של המדרש, הן למספר המצטבר של שנות לימודם המשותף של ראב"ש עם אביו, כפי שמופיע במסורת הנודעת על הסתרתם במערה (מדרש בראשית רבה עט, ו [מהד' תיאודור אלבק עמ' 940-945]; בבלי שבת לג ע"ב - לד ע"א).

⁴ ר' טוביה ב"ר אליעזר (מדרש לקח טוב, מהד' בובר, וילנא, תר"מ, א, עמ' 122) הבין, כי חובת האב "להטפל בבנו" כוונתה להקניית חינוך דתי, ובהתאם לכך הוסיף לנוסח המדרש שלו: "א"ר אלעזר ב"ר שמעון: צריך אדם להטפל בבנו להעסיקו בתורה ובמצות עד י"ג שנה".

⁵ יוסף היינמן סבור כי ברכה זאת היא מטיפוס "תפילות היחיד" שלא נקבעו כחובה ציבורית (התפילה בתקופת התנאים והאמוראים - טיבה ודפוסייה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 102 ו-114). יש לציין כי ראב"ש נודע בין היתר כ"פייטן". ראו: חננאל מאק, המפנה בספרו תפילה ותפילות (ירושלים 2008, עמ' 160-161) לויקרא רבה ל, א (מהד' מרגליות, ד, עמ' תרצ). מסתבר שניתן לראות בברכה זו חלק מפעילותו הליטורגית.

היה להיות המניע האפשרי לעיצובה? תשובות רבות נאמרו בדבר,⁶ אולם דומה כי המפתח להבנת בעיות אלו נעוץ בפרופיל התכונות שניתן לראב"ש במסורות חז"ל מבבל ומארץ ישראל בקשר לחינוך ילדים.

בשני מקורות אנו שומעים על קשיים שעמם התמודד ראב"ש בקשר לחינוך ילדים: המקור הראשון מופיע במסורת אנונימית המובאת במדרש בראשית רבה כ, ו (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 190). שם מודגש שהקללה הקדמונית שנתקלה חוה: "בְּעֶצֶב תֵּלְדֵי בְנִים" (בר' ג:טז) אינה מתממשת רק בכאבים הפוקדים את האישה בזמן הלידה, אלא אף לאחר מכן - בקשיים הכרוכים בגידול הילדים: "בנים - זה צער גידול בנים". כדוגמה לכך, עורך המדרש מצטט את תלונתו המרירה של ראב"ש: "נוח לו לאדם לגדל ליגיון שלזיתים בגליל, ולא לגדל תינוק אחד בארץ ישראל". כלומר, בעוד שתושבי הגליל מתפרנסים בעושר מתעשיית השמן המפותחת המתקיימת בו, הרי שבשאר חלקי הארץ שוררים עוני ודחק שאינם מאפשרים לגדל כראוי ולו ילד אחד.⁷ משה אברבך העריך שתלונתו של ראב"ש על הקשיים הכרוכים בגידול ילדים לא נאמרה רק בשל המצב הכלכלי הקשה ששרר בשאר חלקי הארץ, כי אם אף על רקעם של משברים חינוכיים ששררו בתקופה שלאחר מרד בר-כוכבא: "קרוב לוודאי שתנאי המרד והדיכוי הולידו בעיות חינוכיות ובעיקר בעיות של משמעת שקשה היה להתגבר עליהן".⁸ בעוד שמקור זה מבטא את יחסו הפסימי הכללי של ראב"ש לאפשרות לגדל ילדים בהצלחה בעתות משבר מהצד החומרי וכנראה אף מהצד החינוכי, הרי שבמקור אחר מצטיירת דמותו של ראב"ש כמי שמתקשה בחינוך בנו שלו ונוחל כישלון רב בתחום זה. סוגיית הבבלי בבבא מציעא פה ע"א יודעת לספר, כי לאחר פטירתו של ראב"ש הלך רבי יהודה הנשיא ושאל את אנשי מקומו של ראב"ש האם "יש לו בן לאותו צדיק"? ואלו השיבוהו שאכן יש לו בן (שבהמשך מתברר ששמו יוסי), שנודע כחביב על הזונות עד שהן נאותות לשלם בעד שירותיו מחיר מופרז. הסיפור ממשיך בכך שרבי יהודה הנשיא העניק לאותו בן מינוי לחכם,⁹ הלבישו באצטלת זהב של חכמים, ולאחר מכן שלחו ללמוד תורה מפי רבי שמעון בן איסי בן לקוניא אחי אמו,¹⁰ וזה נאלץ להתאמץ הרבה כדי לשכנעו שלא לחזור למקומו, אלא ללכת ללמוד תורה בבית מדרשו של ר' יהודה הנשיא. העובדה שסוגיית הבבלי ציינה את האמצעים השונים שנקטו על ידי רבי יהודה הנשיא ורבי שמעון בן איסי בן לקוניא לשיקומו המוצלח של הבן, מעיבה על דמותו של ראב"ש ומציגה אותו כמי שלא התאמץ דיו בחינוך בנו, וכי רק בזכות מסירותם ונחישותם של השניים הצליח הבן לחזור למוטב. עמדת הבבלי זוקפת אפוא את הכישלון בחינוך הבן לחובתו של ראב"ש, ותולה בו את האשמה על סטייתו של בנו מדרך הישר ועל חוסר ידיעותיו בתורה.¹¹

לנוכח העולה ממקורות אלו, אפשר לשער כי ברכת "ברוך שפטרני" נובעת מהתלכדות שני מרכיבים שהתגלמו באישיותו של ראב"ש: במישור הכללי, ראב"ש נקט בספקנות ופסימיות ביחס לאפשרות להתמודד בהצלחה עם חינוך הבנים בתקופה קשה הרצופה במשברים ביטחוניים וכלכליים; במישור האישי, ראב"ש נכשל בחינוך בנו שלו, אולי על רקע אופיו הרוגז וחם המזג.¹² מצד זה מבטאת ברכת "ברוך שפטרני" את תחושת ההקלה שחש בעת שנפטר מהנטל הקשה של חינוך בנו, שבו ראה משימה כפוית טובה ו"עונש" פשוטו כמשמעו.¹³

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

עורך: פרופ' עמוס פריש
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

⁶ על התפתחותה ומשמעותה של הברכה הזאת ראו: ישראל מ' תא-שמע, "טקס החניכה בישראל, מקורותיו, תולדותיו, סמליו ודרכי התפתחותו", תרביץ סח, ד (תשנ"ט), עמ' 593; יצחק ד' גילת, "ברוך שפטרני מעונשו של זה" – לתולדותיו של מנהג, יד לגילת - אסופת מאמרים של יצחק ד' גילת (עורכים: י"מ תא-שמע ו"צ גילת), ירושלים תשס"ב, עמ' 67-12; Abraham P. Bloch, *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, New York, 1980, pp. 17-18.

⁷ הפועל גד"ל מוזכר במקרא בהוראה לטיפול גופני בילדים (יש' א:ב, כג:ד, נא:יח; הושע ט:יב) אך גם בקשר לחינוכם (דניאל א:ה).

⁸ משה אברבך, *החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד – מחקרים ועיונים*, ירושלים תשס"ח, עמ' 222.

⁹ אהרן אופנהיימר רואה בסיפור זה ביטוי חריף לכך שמעמדו של החכם נקבע בעיקר לפי ייחוסו המשפחתי אף אם לא התאים לכך בכישרונותיו או בתכונותיו האישיות. ראו: "החברה היהודית", בתוך: *ההיסטוריה של ארץ ישראל - תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי* (עורך: משה ד' הר), ירושלים 1985, ה, עמ' 112.

¹⁰ בירושלמי מעשרות ג, ח; נ, ד, ובפסיקתא דרב כהנא (מהד' מנדלבוים עמ' 196) מזוהה ר' שמעון בן איסי בר לקוניא כחמיו של ראב"ש. בהתאם לכך, ייתכן כי החכם שלימד את הבן הסורר לא היה הדוד אלא הסב.

¹¹ עפרה מאיר עמדה על כך שעמדת המספר במקור זה היא להציג את ראב"ש כמי ש"אולי היה צדיק גדול אבל נחל כישלון בחינוך בנו". ראו רבי יהודה הנשיא - דיוקנו של מנהיג במסורות ארץ ישראל ובבל, תל-אביב 1999, עמ' 136.

¹² ככלל, במסורות הרבות שנרקמו סביב ראב"ש מתאפיינת דמותו כאדם חסר סבלנות הממהר לשפוט אנשים, להתנצח עמם ואף למוסרם לשלטונות הרומאיים להריגה ללא היסוס, כשעולה נגדם חשד קל לעבירה. ראו: רונית שושני, "רבי אלעזר בן שמעון והגנבים - סיפור על חטא וכפתרו", *JSIJ*, 4 (2005), עמ' 9 הערה 32. שושני מסתמכת בהערכתה על המסופר בבבלי בבא מציעא פג ע"ב, כי בזמן שראב"ש שימש כשוטר בשירות הרומאים מסר כובס להריגה רק בגלל שהתחצף כלפיו, וכן על המסופר שם, פד ע"א על יחסיו המתוחים עם ר' יהודה הנשיא. במקום אחר הראתה שושני, כי בסיפור על הסתרתם של רשב"י ובנו במערה (ראו הערה 3 לעיל) מצטיירת דמותו של ראב"ש כמי שתובע מן הכול לימוד תורה בלבד. אף לאחר יציאתו השנייה מן המערה הוא אינו מתפשר וממשיך, על פי תפיסתו הנוקשה, לשרוף שדות שנעברו (הנ"ל, "רשב"י במערה ואלהיהו במדבר - אנלוגיה בין סיפור תלמודי לסיפור מקראי", *JSIJ*, 6 [2007], עמ' 26-27).

¹³ הצעה זאת עשויה לקבל אישור מדבריו של אברהם בלוך, שם עמ' 12, שציין כי ראב"ש לא קבע לברכת האב זמן מסוים, אלא "מכאן ואילך". כלומר, כל אימת שהוא נתקל במעשיו הלא ראויים של בנו והוא שמח על שהוא ראוי כעת להעלים מהם עין.